

Från vardag till vardag. Den teologiska betydelsen av gudstjänstens Samling och Sändning

NINNA EDGARDH

De inledande och avslutande momenten i söndagens mässa kallas i nu gällande handböcker i de nordiska folkkyrkorna *Inledning* och *Avslutning*.¹ Rubrikerna antyder att det handlar om en upptakt till och en avrundning av det väsentliga, nämligen *Ordet* och *Måltiden*. Ett antal ekumeniskt influerade gudstjänsthandböcker som introducerats i de nordiska länderna och USA de senaste åren har emellertid ersatt rubrikerna *Inledning* och *Avslutning* med *Samling* och *Sändning*. Syftet med denna artikel är att påbörja en diskussion om det teologiska innehåll som de nya rubrikerna antyder i dessa moment.² Inspirationen kommer från ekumenisk reflektion över gudstjänstens teologi, där *Samling* och *Sändning* framstår som teologiskt signifikanta dimensioner av gudstjänstfirandet. Som inledande och avslutande moment i gudstjänsten riktar *Samling* och *Sändning* också uppmärksamheten mot förhållandet mellan vardag och gudstjänst, ett förhållande som i dagens Sverige knappast är självklart.

Gudstjänst i en sekulariserad tid

När denna artikel skrivs presenteras en undersökning utförd av en nordisk marknadsföringsorganisation, som årligen jämför vad som ger status i olika länder. Att gå i kyrkan varje söndag kom på 96:e plats av hundra möjliga

¹ *Den svenska kyrkohandboken* 1986; *Gudstjänstboken. Kyrkohandbok I för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland* 2000; *Gudstjenestebok for Den Norske Kirke* 1992; *Ritualbog. Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke* 1992; *Handbók íslensku kirkjunnar* 1981.

² Jag har tidigare diskuterat aspekter av detta i Edgardh Beckman 2005, 2006 och Edgardh 2008.

i den svenska statusligan 2008.³ Resultaten stämmer med mer generella tendenser. En undersökning jag själv var med om att göra i en mellansvensk stad för några år sedan visade att färre än var tionde av de svarande ansåg kyrkans gudstjänster som väsentliga.⁴ Går vi till statistiken är det bara ungefär en procent av befolkningsantalet som firar gudstjänst i Svenska kyrkan varje vecka. Räknar vi per månad istället handlar det om ungefär fem procent och räknar vi med det antal som firar gudstjänst i inhemska frikyrkor och i katolsk och ortodox tradition ökar andelen ytterligare.⁵ Men ändå. Femte plats nedifrån i statusligan säger något om att gudstjänst knappast har en självklar plats i vardagen för de flesta svenskar.

Detta har i sin tur sin bakgrund i den process Västeuropa genomgått de senaste hundra åren och som vi brukar kalla sekularisering. Sekulariseringen innebär i grunden att kyrkans traditionella tolkningsmönster successivt förlorat inflytande och kommit att ersättas av en dominerande inomvärldslig, sekulär, förståelse av tillvaron.⁶ Många religionssociologer föredrar dock idag att tala om en förändring i religionens ställning och funktion i samhället snarare än om sekularisering.⁷ Detta har att göra med att förändringsmekanismerna är så komplicerade och rymmer många olika aspekter, som inte behöver följas åt och som inte uppträder likadant överallt. En aspekt handlar om det nyss nämnda, nämligen att människor i mindre utsträckning omfattar en religiös tro eller är religiöst praktiserande, t.ex. inte går i kyrkan särskilt ofta. En annan handlar om att staten och andra delar av samhället frigör sig från religionens inflytande. En tredje aspekt är att religionen marginaliseras från att spela en offentlig och kollektiv roll, som upprätthålls av de religiösa institutionerna, till att i huvudsak vara en fråga för den enskilda individen i det privata livet.⁸ Detta har betydelse för diskussionen i denna artikel, ef-

3 <http://www.statusnavigator.se/status/status-i-sverige-2008/topp-10.aspx>, 1 december 2008.

4 Undersökning om kyrka och välfärd i Gävle år 2005.

5 Svenska kyrkans statistik (www.svenskakyrkan.se/statistik); Skog 2001, s. 21.

6 Casanova 1994, s. 14f.

7 Jfr Davie 2007, s. 46–66.

8 I dessa tre huvudaspekter delar José Casanova in sekulariseringsteorin, även om han menar att den första, differentieringsaspekten, är den grundläggande och de två följande underordnade och egentligen inte nödvändiga konsekvenser.

tersom gudstjänstfirande i denna situation mer tenderar att ses som uttryck för ett privat religiöst ställningstagande. Det betraktas som något extra, som individen kan ägna sig åt som ett resultat av ett eget val. Detta har i sin tur konsekvenser för relationen mellan gudstjänst och vardag, både för dem som väljer att delta i gudstjänsten och för dem som inte gör det.

I ett mer homogent samhälle där den kristna världsbilden var den dominerande gav samlingen till gudstjänst uttryck för den rådande normen. I en situation där det istället är en sekulär, inomvärldslig förståelse av världen som dominerar, innebär steget att samlas till gudstjänst – även för dem som regelbundet deltar och som helhjärtat kallar sig kristna – ett djupare skifte av världsbild. På motsvarande sätt innebär gudstjänstens avslutning i denna nya situation inte bara en fortsatt tjänst åt Gud i vardagen, utan också en sändning in i en sekulär värld, där tro på Gud anses som något konstigt, och där självförverkligande är ett mer självklart värde än tjänst eller offer. Detta ställer var och en som firar gudstjänst – men också den liturgiska teologin – inför nya frågor om gudstjänstens mening.

Gudstjänstens reformation

Sådana frågor uppstår med jämna mellanrum. De uppstod under reformationstiden och ledde till en fördjupad teologisk reflektion över gudstjänstens mening både i de reformatoriska kyrkorna och i den katolska. Men frågorna om gudstjänstens mening har också varit föremål för intensiv diskussion i 1900-talets ekumeniska rörelse, som i många avseenden har gått hand i hand med en liturgisk förnyelserörelse som påverkat alla de västliga kyrkotraditionerna. Reformationstidens diskussioner medförde en djupgående förnyelse av synen på bibelordets och predikans roll i gudstjänsten, framför allt i de lutherska kyrkorna. 1900-talets liturgiska rörelse har medfört en motsvarande förnyelse i synen på gudstjänstens sakramental dimensioner, tvärs över kyrkoskiljande gränser.⁹ En tydlig markering av detta var antagandet av *Faith and Order*-dokumentet om dop, nattvard och ämbete i Lima 1982.¹⁰

I lutherska kyrkotraditioner markeras den centrala platsen för såväl

Casanova 1994, s. 19–39.

9 Goda översikter finns exempelvis i Senn 1997.

10 Dop, Nattvard, Ämbete 1994.

bibelord som dop och nattvard i Augsburgska Bekännelsens sjunde artikel, där kyrkan definieras som »de heligas samfund i vilket evangeliet rent förkunnas och sakramenten rätt förvaltas.»¹¹ Artikeln handlar om kyrkan, men formuleringen är intressant genom att den så tydligt identifierar kyrkan med liturgin, med själva det skeende som innebär att ordet förkunnas och sakramenten delas. Artikeln är så till vida väl förenlig med den liturgiteologiska grundsynen att kyrkan blir till i gudstjänsten.¹² Men förkunnelse och sakrament är inte de enda aspekterna av liturgin enligt bekännelsen. Ordet förkunnas och sakramenten förvaltas i en mänsklig gemenskap, i »de heligas samfund», med artikelns ord. Utan att människor kom samman skulle ingen liturgi kunna äga rum. Bibelordet skulle eka tomt och måltiden stå orörd. Det är genom den ständiga rörelsen mellan att människor kallas samman runt evangeliets ord och sakramentala gestaltning, och med dessa gåvor sänds till tjänst i världen, som kyrkan blir till. *Samling* och *Sändning* är på detta sätt både avgränsade moment i gudstjänsten och dimensioner av den helhet som gudstjänsten utgör, dimensioner som handlar om dem som kallas samman till gudstjänst och den värld de sänds vidare till att tjäna.

Gudstjänst i en missionssituation

Frågan om relationen mellan gudstjänst och vardag, mellan att kallas samman och sändas ut, belyses av en typologi som utvecklats av den amerikanske lutherske liturgiteologen Thomas H. Schattauer i boken *Inside Out. Worship in an Age of Mission*.¹³ Som titeln antyder tolkar Schattauer vår tid som en missionstid. Typologin avser att fånga gudstjänstens förhållande till denna mission. Det finns stora skillnader mellan kyrkornas situation i USA och i de nordiska länderna, men jag finner trots detta de tre möjliga förhållningssätt Schattauer skisserar relevanta också för tolkningen av den nordiska kontexten. De karakteriseringar Schattauer använder bygger på verbala dubbelbetydelser som knappast går att översätta och jag håller mig därför till de engelska uttrycken.

Det första förhållningssättet betecknar Schattauer som konventionellt.

¹¹ Augsburgska Bekännelsen, artikel 7 i *Svenska kyrkans bekännelseskriter*.

¹² Jfr Irwin 1994, s. 48f; Tjørhom 1999, s. 194.

¹³ Schattauer 1999.

Det karakteriseras av en rörelse *inside and out*. Liturgin definieras som inne och missionen är riktad utåt. Gudstjänstens syfte är att ge näring åt dem som sänds ut att tjäna missionen, som i sin tur syftar till att värva fler att bli »inne-människor».¹⁴ Hållningen *inside and out* är defensiv och en naturlig försvarsposition i en situation som den svenska, då gudstjänstfirande hamnar nära botten i statusligan. Positionen identifierar ett tydligt »vi», med anspråk på att känna den sanning som världen behöver. På så sätt understryker hållningen klyftan mellan gudstjänst och vardag.

Det andra förhållningssättet, som Schattauer kalla samtida, karakteriseras istället av en rörelse *outside in*. Missionen har i denna gudstjänsttyp flyttat in i gudstjänsten, vars funktion reducerats till att utgöra en plattform för mission. Detta kan antingen ske genom att gudstjänsten utformas missionerande, som i de amerikanska mega-kyrkorna, eller genom att gudstjänsten används för att initiera politisk och social handling.¹⁵ Också denna hållning torde gå lätt att känna igen i svensk kontext. Men kanske finns också en specifikt svenskkyrklig variant av samma hållning, där det missionerande elementet reducerats till att få upp siffrorna för deltagande, genom att eliminera alla trösklar mellan gudstjänst och vardag. Gudstjänsten blir ytterligare ett utbud på upplevelsernas marknad. I sin yttersta konsekvens leder denna hållning till att deltagarna passerar genom gudstjänstens alla moment utan att ha märkt något skifte i världsbild över huvud taget.

Det förhållningssätt som Schattauer själv förespråkar sammanfattar han som *inside out*. Han kallar det radikalt traditionellt.¹⁶ Den gudstjänstfirande församlingen blir med detta synsätt varken missionens subjekt, som i det första förhållningssättet eller dess objekt, som i det andra, utan både och. Gudstjänsten sätts in i ett perspektiv av det som i 1900-talets missions-teologi kommit att kallas Guds mission. Människor samlas i gudstjänsten för att vittna om och delta i Guds handlande med världen. Gudstjänsten är mission genom att vara en synlig plats för denna gudomliga rörelse, och på det sättet blir gudstjänsten, som en synbarligen intern kyrklig aktivitet, en rörelse riktad utåt, mot världen. Detta tredje alternativ, *inside out*, skiljer inte på samma sätt som de övriga på »vi» och »de». Tröskeln blir i detta

14 Schattauer 1999, s. 2.

15 Schattauer 1999, s. 2.

16 Schattauer 1999, s. 3.

perspektiv ganska oväsentlig. Missionen handlar om själva det faktum att människor samlas till gudstjänst. Genom att samlas dras de själva in i och blir föremål för ett gudomligt handlande, Guds rörelse i förhållande till världen. Samtidigt blir de just genom att samlas till gudstjänst ett tecken för denna rörelse. *Samling* och *Sändning* blir delar av ett och samma skeende, som ytterst är Guds trinitariska handlande med världen. Denna grundläggande förståelse av gudstjänsten kommer att ligga till grund för resonemanget i resten av artikeln, som till att börja med kommer att handla om ett antal nya och föreslagna gudstjänstböcker.

Förslaget till ny kyrkohandbok för Svenska kyrkan

I Svenska kyrkan presenterades ett förslag till ny handbok år 2000. Förslaget remissbehandlades och prövades i ett antal försöksförsamlingar, men med hänsyn till den kritik det utsattes för presenterades det aldrig för kyrkomötet. En ny arbetsgrupp tillsattes 2006 för att fullfölja revisionen, bland annat med hänsyn taget till det förslag som presenterats år 2000 och de synpunkter som framförts i den efterföljande remissbehandlingen.¹⁷ Handboksförslaget från 2000 (HBf 2000) innebar ett steg vidare jämfört med den mångfald av alternativa former som den ännu gällande *Den svenska kyrkohandboken* från 1986 (HB86) rymmer, med sina utarbetade ordningar inte bara för högmässa och högmässogudstjänst, utan också för familjemässa och familjegudstjänst, söndagsmässa och söndagsgudstjänst, veckomässa och veckobön, temamässa och temagudstjänst. *HBf 2000* sammanförde alla dessa ordningar till två, med och utan nattvard. Båda byggde på samma grundstruktur, som inom sig skulle kunna varieras betydligt med hjälp av alternativa moment.¹⁸ Syftet var att ytterligare tydliggöra en struktur för huvudgudstjänst som skulle kunna vara gemensam för alla församlingar i Svenska kyrkan.¹⁹ Denna del av förslaget mottogs mycket positivt av remissinstanserna och utgör därmed en plattform också för det fortsatta revisionsarbetet.²⁰

17 *Direktiv* 2006.

18 SKU 2000:1.

19 SKU 2000:3, s. 73f.

20 Nisser odaterad, s. 22.

HBf 2000 introducerade också de nämnda rubrikerna *Samling* och *Sändning*. Förändringen motiveras inte, men både förenklingen till en gemensam grundstruktur och den förändrade rubriceringen har en tydlig bakgrund i en långvarig ekumenisk utveckling från ett sökande efter »den rätta liturgin» till ett intresse för »det rätta skeendet», en utveckling som blev riktningsgivande redan för 1968 års kyrkohandbokskommitté.²¹ Den fortsatta ekumeniska diskussionen i frågan resulterade år 1994 i en *Faith and Order*-konsultation i Ditchingham i England med representanter för alla de stora kyrkotraditionerna. En motsvarande konsultation inom *Lutherska Världsförbundet* (LVF) ägde rum i Nairobi 1996 på temat *Worship and Culture*. Konsultationerna resulterade i gemensamt antagna dokument med rekommendationer till kyrkorna.²²

Gudstjänstens grammatik

Dokumentet från konsultationerna talar om en gudstjänstens *ordo*, med vilket förstås ett ekumeniskt igenkännbart mönster för gudstjänstfirandet. Själva ordet betyder egentligen bara ordning, men har ofta kommit att omtalas som ett grundmönster eller en grundstruktur, på både engelska och svenska. Efter att ha skrivit och föreläst om detta ämne under ett antal år har jag emellertid noterat att dessa begrepp alltför lätt leder tankarna till gudstjänstens yta och form, medan det som åsyftas i de ekumeniska samtalen rymmer betydligt mer av både teologiskt innehåll och dynamik. Jag skulle därför snarare beskriva *ordo* som en gudstjänstens grammatik. Denna grammatik bygger på det historiska faktum att den kristna kyrkan samlas på dagen för uppståndelsen, för att med dopet som grund göra mysteriet i Kristus närvarande genom att lyssna till och tolka bibelordet, tacka och bönfälla Gud i bön, dela den gemensamma måltiden, för att därefter sändas till tjänst i världen. Det handlar också om att allt detta sker i kyrkoårets rytm, med påsken som centrum. Utformningen av skeendet i detalj sker lokalt. I vår tid sker det också ofta med uttryck som är konfessionellt

21 Andrén 1974, s. 11.

22 »Towards Koinonia in Worship. The Ditchingham Letter and Report». Best & Heller 1995, s. 1–26; »Nairobi Statement on Worship and Culture». Stauffer 1996, s. 23–28.

bestämda. Men själva den grundläggande grammatiken, som handlar om hur olika beståndsdelar som texter och böner, handlingar och symboler ställs sida vid sida och får brytas mot och tolka varandra, går att känna igen bortom det lokala och konfessionella.²³ I den *kontextualisering* som ständigt pågår finns på så sätt *transkulturella* aspekter som är gemensamma över tid och rum. Hit hör exempelvis användningen av den bibliska kanon, de ekumeniska trosbekännelserna och bönen Vår Fader. Det finns också *interkulturella* drag, där kyrkorna lånar konkreta uttryck av varandra, vilket sker inte minst på musikens område i vår tid. Här finns också *motkulturella* drag, som handlar om att gudstjänsten inte bara anpassas till kontexten, utan också gör motstånd, till exempel mot exkludering av utsatta grupper eller överdriven konsumtion i en tid då miljön hotas.²⁴

Den strävan att förenkla handbokens ordningar till en gemensam grundordning, som vi återfinner i *HBf 2000*, stämmer väl med andan i de nämnda ekumeniska dokumenten. De grundläggande principerna i *ordon* kan formuleras mycket allmänt, men de ekumeniska överläggningarna har också rymt försök att översätta principerna till en tydlig grundstruktur för mässan och det är där rubrikerna *Samling* och *Sändning* kommer in. Ett dokument från en ekumenisk workshop i Bossey, som samlade företrädare för framför allt olika protestantiska traditioner, sammanfattade exempelvis en tänkbar ekumeniskt förankrad grundstruktur för mässan på följande sätt:

*Gathering of the assembly into the grace,
love and koinonia of the Triune God
to hear the Word:
Reading of the scriptures of the Old and New Testaments
Proclaiming Jesus Christ crucified and risen as the ground of our
hope
(and confessing and singing our faith) and so
Interceding for all in need and for unity*

23 Tänkandet finns utförligt utvecklat och förklarat i Lathrop 1993. För introduktioner på svenska, särskilt i kritisk diskussion med feministisk teologi se Edgardh Beckman 2001 och i relation till en mer allmän diskussion om gudstjänstutveckling i Svenska kyrkan, se Modéus 2005.

24 Edgardh Beckman 2001, s. 136f.

(sharing the peace to seal our prayers and prepare for the table and collecting for all in need)

and *keep the meal*:

Giving thanks over bread and cup

Eating and drinking the holy gifts of Christ's presence

and so (collecting for all in need and)

Being sent in mission in the world.²⁵

Den fyrdelade strukturen bygger på att *Ordet* och *Måltiden*, som de rubricerats i bland annat Svenska kyrkan, omramas av momenten *Samling* och att »bli sänd», som på svenska bättre uttrycks med ordet *Sändning*.

Strukturen i nya gudstjänstböcker

Det intressanta är det genomslag denna struktur och rubricering fått i svensk och nordamerikansk och nu också i norsk kontext med det nya handboks-förslag som presenterats hösten 2008. Förutom *HBf 2000* antogs *Kyrkohandbok för Missionskyrkan 2003* med motsvarande grundstruktur och rubricering.²⁶ År 2005 utgavs *Gudstjänstboken*, som är en gemensam handbok för Evangeliska frikyrkan, Pingströrelsen, Svenska Alliansmissionen och Svenska Baptistsamfundet.²⁷ Dessa samfund har alla en historia av ytterst fria former för den lokala församlingens gudstjänstfirande. Desto mer intressant är det att de kunnat enas om en gemensam handbok. Denna ger fortfarande utrymme för stor lokal frihet, inom ramen för en gemensam grundstruktur och återigen med användande av rubrikerna *Samling* och *Sändning*. I bokens inledningstext förklaras att det motstånd som fanns inom 1800-talets väckelserörelser mot dåtidens kyrkohandbok numera är undanröjt och att samfundet ansluter sig till tanken om en gemensam ordo för gudstjänsten.²⁸

2006 antog *Evangelical Lutheran Church of America (ELCA)* sin nya handbok, kallad *Evangelical Lutheran Worship (ELW)*.²⁹ I denna och an-

25 »Concerning Celebrations...» 1995, citerat i Lathrop 1996, s. 72.

26 *Kyrkohandbok för Missionskyrkan 2003*.

27 *Gudstjänstboken 2005*.

28 *Gudstjänstboken 2005*, s. 11.

29 *Evangelical Lutheran Worship 2006*.

slutande brukshandledning finner vi den tydligast förklarade teologin kring gudstjänstens ordo.³⁰ *ELW* bygger på en gemensam grundstruktur för mässan, med grundmomenten *Gathering*, *Word*, *Meal* och *Sending*. Samma struktur finns i tio olika musikaliska sättningar. Intressant i denna handbok är också att samma tänkande tillämpats på både vigsel och begravning, som också inleds med *Gathering*, följt av *Word*, och avslutas med *Sending*. Dopet däremot har en annan form, vilket har att göra med att det tänks ha sin naturliga plats integrerat i mässan, antingen i *Word* eller *Gathering*.

Mitt sista exempel handlar om den norska kyrkans nya handboksförslag, kallat *Liturgi*, som sändes på remiss hösten 2008.³¹ Förslaget är tydligt inspirerat av samma principer. Norska kyrkan har också tydligt inspirerats till sina förklaringar av momenten från *ELW*. Delvis handlar det om en direkt översättning, även om anpassningar också gjorts till det norska sammanhanget.³²

Dialogens möjligheter

De beskrivna förändringarna är ett gott exempel på hur dialog mellan olika kyrkor och kyrkotraditioner, också i en tid som på många sätt kan beskrivas som ekumeniskt lågvatten, ändå kan ha inflytande på det konkreta kyrkolivet. Bakgrunden är sannolikt att kyrkorna i USA och de nordiska länderna brottas med gemensamma problem som har att göra med vikande medlemstal och en stark privatisering och individualisering. Redan detta att samlas till gemensam gudstjänst i en sådan tid kan betraktas som en motkulturell handling. Att identifiera gemensamma mönster över rum och tid ökar möjligheterna till igenkännande bortom alla de anpassningar till skiftande kontexter och privata förväntningar som tiden inbjuder till. Direktiven till det svenska handboksarbetet 2006 är mycket tydliga med detta behov och uppmantrar till reflektion över vad det innebär att fira en »gudstjänst som återspeglar Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära i en tid präglad av lokal gestaltning och stor alternativrikedom.»³³

30 Brugh och Lathrop 2007.

31 *Liturgi* 2008.

32 *Liturgi* 2008, s. 8f.

33 *Direktiv* 2006.

De historiska västkyrkorna har också gemensamma utmaningar i de mer fundamentalistiskt och evangelikalt inriktade rörelser, framför allt på södra halvklotet, som står för den breda numerära tillväxten inom världens kyrkor idag, men där också förankringen i allmänkyrklig tradition riskerar att bli mycket svag. Mot denna bakgrund finns ett behov i de stora kyrkotraditionerna av sätt att kommunicera det gemensamma arvet också över kyrkoskiljande gränser.

Samtidigt riskerar ekumeniska tänkandet att vattnas ur om det tas emot oreflekterat. Liturgisk teologi är förankrad i praxis och har sin hemvist i den frade gudstjänsten. Det är dess styrka, men också dess svaghet. Inriktningen mot liturgiskt reformarbete och konkreta gudstjänstagendor riskerar hela tiden att överdriva formens betydelse. *Ordo*-tänkandet har en dynamisk potential, som gör det väl lämpat för liturgiskt utvecklingsarbete på traditionens grund, men komplexiteten i tänkandet går förlorad om det reduceras till ytliga frågor om gudstjänstens form, eller om namnen på olika moment. Över huvud taget ger tanken om gudstjänstens grammatik få svar på hur gudstjänsten konkret ska utformas just här och nu på denna plats, lika lite som meningar kan byggas bara på grammatiska regler. Vad grammatiken däremot erbjuder är principer för utformningen, liksom metoder för att kritiskt utvärdera det konkreta gudstjänstlivet.³⁴ Tillåts ord, symboler och handlingar att brytas mot varandra, så som gudstjänstgrammatiken förutsätter? Ges gudstjänstens transkulturella sida utrymme, eller reduceras grammatiken till individanpassat utbudstänkande?

Kyrkorna löser alltså knappast några av sina problem genom att endast ändra rubrikerna i sina handböcker från *Inledning* och *Avslutning* till *Samling* och *Sändning*. Förändringen måste förenas med en djupare diskussion av innehållet i momenten. I denna begränsade artikel kan jag bara antyda några aspekter av vad diskussionen skulle kunna handla om. Min grundförståelse av momenten baserar sig i hög grad på det analysarbete jag gjorde i min doktorsavhandling, då jag jämförde struktur och innehåll i ett antal experimentella gudstjänster med motsvarande struktur och innehåll i högmässans ordning enligt *HB86*.³⁵ Jag inleder med en mer

³⁴ Se avsnittet om visitation i Lathrop & Wengert 2004, s. 113–132.

³⁵ Edgardh Beckman 2001.

allmän diskussion om momentens funktion i gudstjänsten, för att därefter diskutera vilka aspekter av momenten som lyfts fram i anvisningarna i de gudstjänsthandböcker jag hänvisat till.³⁶ Den tillämpning jag diskuterar är i huvudsak relaterad till det pågående revisionsarbetet med handboken i Svenska kyrkan.

Betydelsen av att samlas

Att samlas betyder att temporärt konstituera en grupp. Själva sättet vi samlas på gör tydligt vad det är för en grupp som samlas och vad som kommer att äga rum, vare sig det är ett sammanträde eller en middagsbjudning. Vi stärker gemenskapen genom att hälsa och bekräfta varandra. Vi tydliggör rollerna inom gruppen genom hur vi introducerar och placerar oss. Syftet klargörs genom en mötesagenda eller en gemensam skål för födelsedagsbarnet.

En liturgisk samling följer i långa stycken samma allmänmänskliga regler, men eftersom samlingsens syfte är teologiskt blir också innebörden rik på teologisk mening. Genom sin funktion som upptakt anger *Samlingen* den teologiska tonen för hela liturgin. Teologin uttrycks inte bara i de texter som läses eller bes, den gestaltas också i rummets utformning, i människorna, musiken och handlingarna, liksom i hur alla dessa komponenter ställs bredvid varandra, förstärker och bryts mot varandra i det inledande skeendet. Olika grundförståelser av gudstjänsten, av den typ som Schattauer skisserat, kommer till tydligt uttryck redan i *Samlingen*. På samma sätt uttrycks en förståelse av förhållandet mellan Gud och människa, liksom mellan individ och gemenskap.

I någon mening är det i kristen förståelse Gud som bjuder in till gudstjänsten. Så understryker också både *ELW* och *Liturgi* att det är den Heliga Anden som kallar samman till gudstjänst. De understryker därtill ett kristologiskt centrum genom att de markerar att samlingsen sker på dagen för Jesu/Kristi uppståndelse, vilket däremot inte kommenteras i anvisningarna till övriga handböcker.

³⁶ De aktuella beskrivningarna av *Samlingen* finns i *ELW*, s. 92, *Liturgi*, s. 8, *Kyrkohandbok för Missionskyrkan*, s. 17, *Gudstjänstboken*, s. 17, *HBf 2000*, s. 19.

Den liturgiska samlingen har till skillnad från de flesta andra samlingar Gud som fokus. Vem denna Gud är tydliggörs också i *Samlingen. Liturgi* understryker att deltagarna hälsas med fred i Guds namn, medan *ELW* betonar att präst och gudstjänstdeltagare hälsar varandra i den treeniga Gudens namn. *Kyrkohandbok för Missionskyrkan* och *Gudstjänstboken* talar däremot om Gud och Guds gåvor i mer allmänna termer. Båda betonar också den inre och individuella dimensionen av samlingsmomentet, som en möjlighet för deltagarna att landa och hitta fokus i längtan efter det heliga. Hbf 2000 betonar att samlingen både är ett svar på Guds kallelse och ett resultat av deltagarnas längtan att möta Gud och varandra.

Den individuella aspekten är viktig i *Samlingen*. Gudstjänstdeltagarna kommer ju till gudstjänsten som individer, med sina personliga livsberättelser. »Alla i församlingen är kallade att delta i gudstjänsten och komma med sina erfarenheter och livsfrågor till det gemensamma mötet med Gud» som det står i kyrkoordningen för Svenska kyrkan.³⁷ Samtidigt syftar *Samlingen* till att föra samma dessa individer till ett åtminstone temporärt »vi». Vars och ens personliga berättelse fogas i denna övergång samman till en gemensam berättelse, som gör de församlade till en grupp, ett folk, Guds folk. Men rörelsen från individ till kollektiv hör till det som är svårt i en starkt individualiserad tid.³⁸ Samlingen måste ge tillräckligt utrymme åt dem som kommer till gudstjänsten att göra det som individer, men utan att därmed ge upp anspråket på att forma en på traditionen grundad gemenskap, också i den meningen att individen får något att brytas emot.

Det är värt att notera att samtliga handböcker understryker någon form av syndabekännelse, överlåtelse eller bön om förlåtelse som en central, om än inte nödvändig, aspekt av *Samlingen*. Undantaget är *ELW* som erbjuder en tacksägelse för dopet som alternativ till syndabekännelse och förlåtelse. Utformningen av syndabekännelse och förlåtelse i *ELW* understryker också dess samband med dopet.³⁹

37 Kyrkoordning 1999, Sjuttonde kapitlet.

38 Lathrop 1996, särskilt s. 43–48.

39 Brugh och Lathrop 2007.

Inledningen i Den svenska kyrkohandboken

Momentet *Inledning* i *HB86* består av en ingångspsalm, följd av Beredelsen, som inleds med en trinitarisk hälsning och beredelseord, som kan formuleras fritt eller väljas bland färdiga alternativ. Orden pekar fram emot den efterföljande syndabekännelsen och bönen om förlåtelse, formulerade i jag-form. Efter tillsägelsen om förlåtelse och tackbön kan ett eventuellt Introitus följa. Därefter följer Kyrie, Gloria och Laudamus.

Individens beredelse genom syndabekännelse och individuellt tillsagd förlåtelse utgör tydligt fokus för inledningen, vilket får konsekvenser för förståelsen av gudstjänsten som helhet. Det är också värt att observera att dagens bön, kollektbönen, som ju fyller en funktion av att samla upp temat för bibelläsningar och förkunnelse, till skillnad från i exempelvis *ELW*, i *HB86* inte är placerad i *Inledningen*, utan som inledning till *Ordets* gudstjänst.

Det fokus som inledningen i *HB86* lägger på individuell skuld och förlåtelse har de senaste decennierna orsakat intensiva diskussioner. Dessa har gällt olika aspekter, såsom utformningen av bekännelse och avlösning, momentets placering i gudstjänsten, liksom möjligheten att fira mässa utan syndabekännelse och avlösning. Kritiken har handlat om att momentet riskerar att snarare väcka negativa skuldkänslor än förmedla en upplevelse av förlåtelse. Kritik har också formulerats mot att ordet synd på svenska endast fångar vissa aspekter av de mänskliga tillstånd som omfattas av Guds nåd och omsorg. Därigenom tas människors verkliga existentiella vånda inte på allvar har kritiker menat, vilket försvårar för människor att ta steget från den egna berättelsen till den gemensamma. Samlingen blir ett hinder snarare än en inbjudan.⁴⁰

HBf 2000 tog fasta på den omfattande kritiken, liksom på det faktum att beredelsen i *HB86* är en komprimerad form av den tidigare separata skriftermålgudstjänsten, som integrerats i gudstjänstens början. Mot denna bakgrund föreslog handboksgruppen att syndabekännelsen inte bara skulle kunna flyttas till en annan plats i gudstjänsten, vilket redan 1986 års handbok ger möjlighet till, utan också helt skulle kunna utelämnas. Denna

⁴⁰ En sammanfattning av diskussionen samt en framställning av beredelsens historiska bakgrund finns i Engvall 2001.

del av handboksgruppens förslag väckte starka reaktioner både positivt och negativt i remissvaren.

Kanske kan en betoning av *Samling* snarare än beredelse lösa upp några av de låsningar som debatten hittills tenderat att fastna i. Konflikten förefaller i hög grad handla om gudstjänstens motiv, som kommer till särskilt uttryck i *Samlingen*, och att dessa motiv i beredelsens form i *HB86* allt för snävt begränsas till synd och förlåtelse. Denna problematik kan sättas i relation till det arbete som Yngve Brilioth påbörjade redan på 1920-talet med att visa på rikedomerna i motiv i nattvardsfirandet, jämfört med det i början av 1900-talet helt dominerande botmotivet.⁴¹ Influenserna från den ekumeniska liturgiska rörelsen, i synnerhet i spåren av Andra Vatikankonciliet, har ytterligare understrukit gemenskaps- och tacksägelsemotiven i mässfirandet.⁴²

Studier av mer experimentella former av mässor som växt fram i Svenska kyrkans sammanhang sedan slutet av 1980-talet visar också att just gudstjänstens början ofta blivit föremål för förändring och framför allt då i fråga om beredelsens plats och funktion. Vidare mänskliga erfarenheter än upplevelser av skuld har i dessa gudstjänster getts större utrymme. Betoningen av människan som syndig och i behov av barmhärtighet har kompletterats med en tydligare roll för människan som Guds medarbetare och som ansvarig inför medmänniskor och skapelse. Samtidigt har betoningen av Guds upphöjdhed, helighet och exklusiva natur kompletterats med tydligare uttryck för Guds närvaro i människors liv.⁴³

Mot bakgrund av den liturgiteologiska principen att bönsens lag är grundläggande för trons lag är denna typ av förändringar i praxis av stort intresse, om än inte bestämmande, för en liturgiteologisk reflexion.⁴⁴ Förändringarna i praxis och den intensiva debatt som föregått visar på behovet av en fortsatt grundlig diskussion om hur en kristen mässa bäst inleds i Sverige

41 Brilioth 1951 (1926).

42 Se exempelvis artiklarna av Anders Ekenberg, Lars Eckerdal och Rune Klingert i Fahlgren och Klingert 1994.

43 Edgardh Beckman 2001 och Petersson 2005. Med 1986 års kyrkohandbok infördes en ny möjlighet att fira temamässa, där i princip hela gudstjänsten kan anpassas till ett valt tema, så länge instiftelseord och kommunion ingår. Ofta har de nya mässformerna växt fram som sådana temamässor.

44 Fagerberg 2004.

idag. Den reformatoriska insikten om nådens avgörande betydelse och den ständiga risken att mänskliga prestationskrav får ersätta tron på Gud som tillvarons källa och mål utgör ett nödvändigt perspektiv i den diskussionen. Samtidigt måste konsekvenserna av dessa insikter också få en tolkning utifrån samtidens situation. Att rituellt uttrycka människans beroende av Gud torde vara minst lika viktigt i den sekulariserade svenska samtiden som i Luthers Tyskland. Men kanske är det idag gudstron som sådan, snarare än tron på en nådig Gud, som kan fungera som befrielsens ord? Kanske är det tron på skapelsen och livet som gåva som behöver få bekräftelse i gudstjänstens början, snarare än insikten om de egna bristerna? Kanske är det den mänskliga viljan att tjäna Gud genom att visa omsorg om medmänniskor och skapelse som behöver uppmuntras, snarare än insikten om en ovillkorlig förlåtelse? Svaren är inte självklara. Men samtalet om *Samlingens* innehåll skulle möjligen kunna fördjupas och föras ut ur onödiga låsningar genom att vidgas till att gälla hur den gudstjänstfirande församlingen ska kunna formeras till gemensam gudstjänst i en sekulär tid.

Inspiration kan sökas på många håll. Den modell som antyds i *ELW*, genom möjligheten till tacksägelse för dopet, erbjuder flera fördelar. Fokus flyttas i modellen från individ till gemenskap. Likaså understryks förlåtelsen som en gång given, snarare än som beroende av förnyad individuell bekännelse. Påminnelsen om dopets gåva öppnar också potentiellt för en rikedom i motiv kopplade till dopet, utöver förlåtelsemotivet. Samtidigt finns stora skillnader i karaktär mellan *ELCA* och *Svenska kyrkan* som gör att modellen knappast kan tillämpas obearbetad. Den folkkyrkliga öppenheten och de låga trösklarna in i gudstjänsten är grundläggande i dagens svenskkyrkliga självförståelse. Att understryka gudstjänsten som de döptas gemenskap skulle i svensk kontext riskera att tolkas som en stängd dörr för odöpta gudstjänstdeltagare. Risken är att dopet skulle framstå som en inträdesbiljett till kyrkan, som ger tillgång till vissa förmånersbidanden, snarare än som en inbjudan till ett livsmönster. Men kanske kan det finnas alternativa sätt att utforma ett inledande moment, som ändå lyfter fram dopets grundläggande roll för den kristna gemenskapen.

Betydelsen av att sändas

Ord och *Måltid* är två grundpelare i det kristna gudstjänstfirandet. Församlingen som firar gudstjänsten utgör en tredje. Men redan de nytestamentliga texterna visar att kristen gudstjänst aldrig varit en sluten, inåtvänd rit, med enda syfte att styrka dem som deltar. En riktning utåt har funnits allt sedan de första apostlarnas tid, både i form av mission och av insamling till människor i nöd. En fjärde grundpelare i gudstjänstfirandet kan därmed sägas vara riktningen utåt, mot hela den skapelse som i kristen förståelse väntar på Gud. Denna riktning kommer till särskilt uttryck i *Sändningen*.

Går vi till handboksförslagen påpekar *Liturgi* att gudstjänsten inte har något slut. En tolkning av detta påstående kan vara en vidare förståelse av gudstjänst som en bönens hållning till livet. Som den katolske amerikanske liturgiteologen David Fagerberg skriver i sin grundbok om liturgisk teologi är hela livet visserligen avsett att levas i Guds tjänst, men för att människan ska kunna leva så behöver hon göra det extra tydligt i vissa stunder. På det sättet är liturgins uppgift inte att förändra något, utan att uppenbara en verklighet som redan är närvarande som en möjlighet.⁴⁵

I det att gudstjänsten uppenbarar vad som redan är för handen ligger en öppenhet också för att de som samlas till gudstjänst gör det i närvaro av, och på vägnar av, hela mänskligheten. Gudstjänsten vittnar om hur Jesus föddes in i och sände sina lärjungar till denna mänsklighet. På samma sätt sänds gudstjänstens deltagare ut med den mission som de också är föremål för. De sänds »för å leve som lemmer på Kristi legeme i verden» som det uttrycks i *Liturgi*.⁴⁶ *ELW* talar om att föra nådegåvorna till dem som inte kunnat delta i gudstjänsten, men också om *Sändningen* som en förlängning av deltagandet i Guds mission, genom livet som Kristi kropp i världen.

Kyrkohandbok för Missionskyrkan säger att *Sändningen* kan ha två riktningar, där den ena handlar om det inre tros livet och den andra om »vardagens gudstjänst bland medmänniskorna och i Guds skapelse».⁴⁷ Övriga handböcker är tydligare med riktningen utåt. »Guds folk samlas till gudstjänst inte för att dra sig undan och glömma omvärlden utan för

⁴⁵ Fagerberg 2004, s. 145.

⁴⁶ *Liturgi* 2008, s. 9.

⁴⁷ *Kyrkohandbok för Missionskyrkan* 2003, s. 22.

att utrustas för vardagens kallelse» står det i *HBf* 2000.⁴⁸ *Gudstjänstboken* understryker att välsignelse och sändningsord »avslutar gudstjänsten, leder ut i vardagen, samhället och världen och uppmanar oss att fortsätta gudstjänsten i vardagslivet».⁴⁹

Avslutningen i *Den svenska kyrkohandboken*

Avslutningen i *HB86* rymmer en lovprisning eller en lovpsalm, följd av välsignelse, slutpsalm och postludium. Därefter kan eventuella sändningsord uttalas enligt ett av två alternativ: »Gå i frid och tjäna Herren med glädje» eller bara »Låt oss gå i frid [...]», på vilket församlingen svarar »[...] i vår Herres Jesu Kristi namn». Dessa sändningsord var en nyhet som infördes med *HB86*, med hänvisning till internationell ekumenisk utveckling.⁵⁰ Denna utveckling har också förstärkts genom Faith and Order-dokumentet *Dop, nattvard, ämbete* 1982, som understryker sändningen som en historiskt sett signifikant aspekt av nattvardsfrandet.⁵¹ Enligt en undersökning från 1997 använder färre än hälften av församlingarna regelbundet något av handbokens sändningsord.⁵² Erfarenhetsmässigt är det inte ovanligt att eventuella sändningsord placeras före postludiet, som därmed mer får karaktären av avslutande konsert, än av musikalisk gestaltning av sändningen i världen. Också i fråga om *Sändningen* visar dock studiet av mer experimentellt inriktade gudstjänster tendenser till större tydlighet.⁵³

Men *Sändning* behöver förstås inte bara ta formen av avslutande sändningsord, utan kan också vara en dimension som ryms i andra moment i mässan. Ett nytt inslag av denna karaktär i *HB86* var den tackbön med tydlig sändningsinriktning, som specialskrivits på handboks-kommitténs uppdrag av Olov Hartman.⁵⁴ Orden om att »förstå den nöd som du har förstått» och betoningen av »ett enda bröd och en enda mänsklighet» anger ett tydligt sändningsmotiv i riktning mot de mest utsatta. Denna

48 *HBf*2000, s 19; *Liturgi*, s. 9.

49 *Gudstjänstboken* 2005, s. 19.

50 *Svenska kyrkans gudstjänst*, s. 156.

51 *Dop, nattvard, ämbete* 1994, s. 28.

52 Axner i *SKU* 1998:7.

53 Edgardh Beckman 2001; Petersson 2005.

54 *Svenska kyrkans gudstjänst*, s. 156.

riktning är betydligt vagare i handboksförslagets sändningsmoment. Här skulle studier av tidig kristen gudstjänst, liksom tidig luthersk gudstjänst, kunna tjäna som inspiration för fortsatt handboksutveckling.⁵⁵ Så visar exempelvis Samuel Torvends forskning hur Luthers upprördhet över avlats-handeln också hade en tydlig social dimension. Många fattiga tvingades till ett omöjligt val mellan mat på bordet till barnen eller att betala för deras själsliga frid. Den tidiga reformatoriska gudstjänsten ger också tydliga exempel på hur delandet av nattvardsmåltiden kopplades till insamlandet av medel till de fattiga.⁵⁶

Kyrkan som rörelse mellan Samling och Sändning

Det inflytande det ekumeniska tänkandet om gudstjänstens ordo har fått, bland annat i de aktuella handboksrevisionerna i de nordiska länderna, är ett tecken på att reformationen av gudstjänstlivet fortsätter, med stöd av ekumenisk liturgiteologisk dialog. Jag har i artikeln pekat på behovet av en fortsatt sådan reform i fråga om synen på den gudstjänstfirande församlingen. Likaså har jag pekat på behovet av en fördjupad förståelse av gudstjänsten som insatt i ett sammanhang av Guds rörelse för en förvandling av hela skapelsen. På ett särskilt sätt kommer dessa aspekter till uttryck i de moment i gudstjänsten som i de refererade gudstjänstböckerna rubricerats Samling och Sändning. Samtidigt har jag visat hur det inte endast handlar om enskilda moment, utan om dimensioner av hela gudstjänstens firande.

I en sekulär tid hotas förståelsen av det liturgiska skeendet av dualistiska mönster, som riskerar att skilja gudstjänst från vardag, individ från kollektiv, Gud från skapelse, kyrka från samhällsliv. Liturgisk teologi syftar till att tydliggöra och kritiskt diskutera liturgins innehåll. Därigenom kan den tydliggöra liturgins eget motstånd mot sådana dualistiska mönster, i ett perspektiv inside out, där gudstjänsten förstås i ljuset av Guds trinitariska handlande med sin skapelse. *Samlingen* kan då förstås som en brygga mellan vardag och gudstjänst, en hjälp att tolka livet indraget i ett kollektivt sammanhang av Guds mission. Så till vida blir *Samlingen* redan början på

⁵⁵ Lathrop 2006.

⁵⁶ Torvend 2008.

den *Sändning*, som tydliggör Guds omsorg om hela skapelsen, och som på så sätt redan utgör början till en ny *Samling*.⁵⁷

Denna ständiga rörelse mellan *Samling* och *Sändning* – berikad av kontakten med ett ständigt förändrat socialt sammanhang, där Kristus är närvarande bland de mest utsatta, men också närvarande i det levande *Ord* och den *Måltid* som utgör gudstjänstens centrum – denna cirkulära rörelse kan göra kyrkan levande också i en sekulär tid.

Summary

The article takes its starting point in the contemporary context of the Nordic Lutheran folk churches, characterized by a low degree of regular church attendance and a sharp divide between the secular culture that dominates everyday life and the Christian world view brought to life in the liturgy. This modern divide between liturgy and everyday life has implications for the celebration of liturgy and especially for the beginning of the liturgy, leading the individual into the corporate worshipping context of the Christian church, and for the ending, that sends the participants back to their ordinary lives. The shaping of these parts of the liturgy requires a well reflected theology concerning the relation between liturgy and everyday life.

The first and last parts of the liturgy however have theologically quite uninformative headings in the present handbooks of the Nordic folk churches. In the order for high mass in Den svenska kyrkohandboken 1986, for example, the first part is simply called *Inledning*, meaning introduction or commencement, and the last part called *Avslutning*, that means closure or ending. Equivalent terms are used in all the Nordic Lutheran folk-churches. This terminology points to the fact that these Lutheran churches have spent a lot of energy on the theological understanding and liturgical expression of the Word and the Meal, while a similar interest has not so far been directed to the gathering to and the sending from worship, even though these aspects of worship have far-reaching ecclesiological implications.

A renewed theological interest in the initial and final parts of the liturgy may however be detected in recent worship books, developed both in the

⁵⁷ Jfr Hoffmeyer 2001, s. 110.

Nordic and the North American context, where Gathering and Sending have been introduced as headings for the beginning and the end of the liturgy. This is the case in *Evangelical Lutheran Worship* of the Evangelical Lutheran Church of America from 2006, as well as in the proposal for a revised handbook for the Church of Sweden in 2000, which was, however, never adopted. The same headings are also used in *Kyrkohandbok för Missionskyrkan* (The Mission Covenant Church) from 2003 and *Gudstjänstboken*, published 2005 on behalf of Interact, the Pentecostal Movement, the Swedish Alliance Mission and the Baptist Union of Sweden.

The second part of the article takes the terminological change noted as a starting point for a theological discussion on how Gathering and Sending relates worship and everyday life. This is done with the help of the ecumenical discussion over a common ordo, a kind of grammar for the shape of Christian liturgy.

Key words: Liturgy, ecclesiology, gathering, sending, ordo, Church of Sweden, Nordic folk churches

Källor och litteratur

Otryckta källor

Kyrkostyrelsens arkiv, Svenska kyrkan, Uppsala

Direktiv för översyn av Den svenska kyrkohandboken. Beslutade av Kyrkostyrelsen 19 april 2006. Bilaga till ärendet KS 2005/0731.

Nisser, P. O. (odaterad) Sammanställning av remissyttranden över Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Bilaga 00067 till ärendet KS 2000/0527.

Centrum för studier av religion och samhälle, Uppsala

Undersökning om kyrka och välfärd i Gävle år 2005. Resultat från enkätundersökning i projektet Välfärd och religion i europeiskt perspektiv. Ännu opublicerad.

Tryckta källor och litteratur

Andrae, M., 2008, *Soppmässan*. Uppsala Domkyrkoförsamling, Uppsala Stadsmission/Diakonistiftelsen Samariterhemmet. Uppsala.

- Andrén, Å., 1974, »Liturgiska utvecklingstendenser i världens kyrkor under de senaste decennierna». Svenska kyrkans gudstjänst. Bil. 1. Gudstjänst idag. Liturgiska utvecklingslinjer, s. 5–23. *Statens offentliga utredningar* 1974:67. Stockholm.
- Best, Th. F. & Heller, D., (red.), 1995, *So We Believe, So We Pray. Towards Koinonia in Worship*. Faith and Order Paper No 171. Geneva.
- Brilioth, Y., 1951, *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*. 2. uppl. (1926). Stockholm.
- Brugh, L. S. och Lathrop, G. W., 2007, *Using Evangelical Lutheran Worship: The Sunday Assembly*. Minneapolis.
- Casanova, J., 1994, *Public Religions in the Modern World*. Chicago.
- »Concerning Celebrations of the Eucharist in Ecumenical Contexts: A Proposal from a Group Meeting at Bossey». *The Ecumenical Review* 47:3, juli 1995, s. 387–391.
- Den svenska kyrkohandboken*, 1987. Antagen för Svenska kyrkan av 1986 års kyrkomöte. D. 1, Den allmänna gudstjänsten och De kyrkliga handlingarna. Stockholm.
- Davie, G., 2007, *The sociology of religion*. London.
- Dop, nattvard, ämbete*, 1994, (Baptism, Eucharist and Ministry). Den officiella texten från Faith and Order med kommissionens egna kommentarer. Tidigare utgiven 1983. Uppsala.
- Edgardh Beckman, N., 2001, *Feminism och liturgi – ecklesiologisk studie*. Diss. Uppsala universitet. Stockholm.
- , 2005, *Jämställd i Kristus*. Stockholm.
- , 2006, »The Theology of Gathering and Sending; a Challenge from Feminist Liturgy». *International Journal for the Study of the Christian Church*. Volume 6, number 2, July 2006, s. 144–165.
- Edgardh, N., 2008, »Towards a Theology of Gathering and Sending». *Worship*, November, vol. 82:6, s. 505–518.
- Edgardh, N., 2009, »Diakoni och gudstjänst – en relation med förhinder». *Nya möjligheter. Svenska kyrkans sociala roll i 2000-talets Sverige*. Svenska kyrkan. Uppsala, s. 62–66
- Engvall, U., 2001, *Beredd möta det heliga: Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst. Mitt i församlingen* 2001:4. Uppsala.
- Evangelical Lutheran Worship*, 2006. New Edition. Minneapolis.
- Fagerberg, D. W., 2004, *Theologia Prima. What is Liturgical Theology? A Study in Methodology*. Chicago.
- Fahlgren, S. & Klingert, R., (red.), 1994, *I enhetens tecken. Gudstjänsttraditioner och gudstjänstens förnyelse i svenska kyrkor och samfund*. Örebro.
- Gudstjänstboken. Kyrkohandbok I för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*, 2000. Helsingfors.

- Gudstjänstboken. Handbok för församlingarna i Evangeliska frikyrkan, Pingströrelsen, Svenska alliansmissionen och Svenska baptistsamfundet*, 2005. Örebro.
- Gudstjenestebok for Den Norske Kirke*, 1992. Oslo.
- Handbók íslensku kirkjunnar*, 1981, Kirkjuhúsi Skálholsútgáfan. Reykjavík.
- Hoffmeyer, J. F., 2001, »The Missional Trinity». *Dialog. A Journal of Theology*, vol. 40:2.
- Irwin, K. W., 1994, *Context and Text. Method in Liturgical Theology*. Collegeville, MA.
- Kyrkohandbok för Missionskyrkan. Till församlingens tjänst*, 2003. Fastställd av Kyrkostyrelsen den 14 juni 2003. Stockholm.
- Kyrkoordning för Svenska kyrkan*. Fastställd av Kyrkomötet 1999. Stockholm.
- Lathrop, G. W., 1993, *Holy Things. A Liturgical Theology*. Minneapolis.
- (1996) »The Shape of the Liturgy. A Framework for Contextualization», A. Stauffer, red., *Christian Worship: Unity in Cultural Diversity*, s. 67–76.
- (1999), *Holy People, A Liturgical Ecclesiology*. Minneapolis.
- Lathrop, G. W. and Wengert, T., 2004, *Christian Assembly. Marks of the Church in a Pluralistic Age*. Minneapolis.
- Lathrop, G. W., 2006, *The Pastoral Spirituality*. Minneapolis.
- Liturgi. Bokmål. Forslag til Ny ordning for Hovedgudstjeneste i Den norske kirke*, 2008. Utarbeidet av Nemnd for Gudstjenesteliv på oppdrag av Kirkerådet. Oslo.
- Modéus, M., 2005, *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*. Stockholm.
- Pettersson, L., 2005, *Kärlekens måltid. En studie av mässliturgier i Svenska kyrkan perioden 1986–2004*. Diss. Lund: Centrum för teologi och religionsvetenskap. Lund.
- Pettersson, P., 2000, *Kvalitet i livslånga tjänsterelationer. Svenska kyrkan ur ett tjänsteteoretiskt och religionssociologiskt perspektiv*. Stockholm.
- Ritualbog. Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke*, 1992, Det kgl. Vajsenhus/Bibelselskabet. Köpenhamn.
- Schattauer, Th. H., 1999, »Liturgical Assembly as Locus of Mission». T.H. Schattauer, (red.), *Inside Out. Worship in an Age of Mission*. Minneapolis, s. 1–21
- Senn, F. C., 1997, *Christian Liturgy. Catholic and Evangelical*. Minneapolis.
- Skog, M., 2001, *Det religiösa Sverige. Gudstjänst- och andaktsliv under ett veckoslut kring millennieskiftet*. Örebro.
- SKU:. Axner, T. Utvärdering av 1986 års kyrkohandbok. *Svenska kyrkans utredningar* 1998:7. Uppsala.
- SKU:. Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Gudstjänstordning. *Svenska kyrkans utredningar* 2000:1. Uppsala.

- SKU: Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Motiveringar. *Svenska kyrkans utredningar* 2000:3. Uppsala.
- Stauffer, A. (red.), *Christian Worship: Unity in Cultural Diversity. LWF studies 1/1996*. Geneva.
- Svenska kyrkans bekännelseskifter*, 1985. Stockholm.
- Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster. Band 1. Gudstjänstordning m.m. *Statens offentliga utredningar* 1974:66. Stockholm.
- Tjørhom, O., 1999, *Kirken – troens mor. Et økumenisk bidrag til en luthersk ekklesiologi*. Oslo.
- Torvend, S., 2008, *Luther and the Hungry Poor. Gathered Fragments*. Minneapolis, MA.

Web-hänvisningar

- Statusnavigator. (<http://www.statusnavigator.se/status/status-i-sverige-2008/topp-10.aspx>), 1 dec. 2008.
- Svenska kyrkans statistik. (www.svenskakyrkan.se/statistik), 1 dec. 2008.